

ELMA KORIĆ
(Sarajevo)

UTEMELJITELJ KIZLARAGINE DŽAMIJE U
LJUBINJU KAJIŠ MUSTAFA-AGA SIN MAHMUDOV,
KAPUAGA NA OSMANSKOM DVORU U
ISTANBULU, I NJEGOV VAKUF

Sažetak

Na osnovu pisanja Evlije Čelebije, vakifom Kizlaragine džamije u Ljubinju smatran je Hadži Mustafa-aga, kizlaraga na dvoru osmanskog sultana Osmana II (vl. 1618-1622), za kojega je u kolektivnoj memoriji lokalnog stanovništva ostalo upamćeno da je porijeklom iz okoline Ljubinja. Međutim, prilikom istraživanja njegovog lika i djela, nisu pronađeni arhivski dokumenti koji bi to potvrdili. Uz to, spomenuti Hadži Mustafa-aga nije mogao biti porijeklom iz Ljubinja budući da je riječ o crnom dvorskom evnuhu, porijeklom iz Afrike. Istovremeno, pronađeni su nedvojbeni dokazi o tome da je vakif džamije u Ljubinju ustvari Kajiš Mustafa-aga, glavni bijeli evnuh odnosno kapuaga na dvoru sultana Mehmeda III (vl. 1595-1603). Na osnovu njegove vakufname iz 1594. godine, sačuvane u sidžilu istanbulskog kadije, kao i verzije vakufname iz 1606. godine, te nekih drugih dokumenata vezanih za njegov vakuf, saznajemo da je vakif Kajiš Mustafa-aga podigao džamiju i mekteb u Ljubinju, potom da je ostavio sredstva za izgradnju jedne medrese (*Daru-l hadis*) u Istanbulu kao i za neke druge namjene.

Ključne riječi: Osmanska država, Bosna i Hercegovina, Istanbul, Ljubinje, Kizlaragina džamija, vakuf, vakufnama, kapuaga Mustafa-aga

U bosanskohercegovačkoj historiografiji kao i kolektivnoj memoriji lokalnog stanovništva, ostalo je zabilježeno narodno predanje da je

Kizlaraginu džamiju u Ljubinju podigao neki Mustafa-aga, koji se prezivao Kozlić, porijeklom iz Žabice kod Ljubinja.¹ Budući da nije bilo poznato da je vakufnama za ovu džamiju sačuvana, pretpostavljalo se da je legator uz džamiju sagradio i desetak dućana kako bi obezbijedio sredstva za izdržavanje navedenih zadužbina te da je zasigurno ostavio i druge nekretnine i novac.² Džamija je prvobitno bila locirana u mahali Cernica. Bila je dosta prostrana i građena od tesanog kamena. Imala je oko 12-15 metara visoku kamenu munaru oktogonalnog oblika. Djeli-mično je porušena u toku II svjetskog rata, a 1948. godine je do temelja srušena i kamen od nje je upotrijebljen za zidanje zgrade zemlji-radničke zadruge. Smatra se da je tada nestala i ploča s kronogram (*tarih*) koja je bila uzidana iznad ulaznih vrata.³ Tek 1986, džamija je ponovo izgrađena, ali ne na prvobitnoj lokaciji nego nešto dalje, na periferiji Ljubinja. Međutim, ponovo je porušena 1992. godine. Obnovljena je 2012. godine, a izgradnja munare završena u ljeto 2014. godine.⁴

Prema pisanju Evlije Čelebije, džamiju u Ljubinju dao je sagraditi Hadži Mustafa-aga, kizlaraga sultana Osmana II (1618-1621).⁵ Zbog

¹ Evlija Čelebi, *Putopis: Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo Hazim Šabanović, Sarajevo, 1979, 420-421; Hivzija Hasandedić, "Hercegovački vakufi i vakifi", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. IX-X, Sarajevo, 1983, 29-73, 61; Hivzija Hasandedić, *Muslimanska baština u Istočnoj Hercegovini*, Sarajevo, 1990, 110. I neki drugi autori, oslanjajući se najvjerojatnije na spomenuto narodno predanje navedeno u literaturi, smatraju da je Mustafa-aga porijeklom iz porodice Kozlić iz Žabice, koju su, zbog dobrovoljnog prelaska na islam njenih članova u 15. stoljeću, ostale porodice smatrale izdajnicima. up. Günhan Börekcü, *Factions and favorites at the court of Sultan Ahmed I (r. 1603-17) and his immediate predecessors*, PHD dissertation, Ohio State University, 2010, 245.

² Hasandedić, *Muslimanska baština u Istočnoj Hercegovini*, 110, prema: Hamdija Kreševljaković, *Banje u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1952, 111.

³ Informacije o vanjskom izgledu džamije, Hasandedić je dao na osnovu opisa po sjećanju S. Serdarevića i Hasana Grozdanića iz Ljubinja. Hasandedić, *Muslimanska baština u Istočnoj Hercegovini*, 109. Moguće je da je natpis sa Kizlaragine džamije u Ljubinju nestao još ranije, krajem Drugog svjetskog rata, kada je nestao i natpis sa džamije Nesuh-age Vučjakovića u Ljubuškom, koji je kasnije pronađen u Ravelli u Italiji. up. Muhamed Mujić, "Arapski epigraf iz Ravella potječe iz Ljubuškog", *POF* 22-23/1972-73, Sarajevo 1976, 191-202.

⁴ <http://www.islamskazajednica.ba/vijesti/aktuelno/19977-sinoc-po-prvi-put-upalje-ni-kandilji-u-ljubinju> pristupljeno: 23.02.2018.

⁵ Evlija Čelebija piše: "*Sultân Osmân Hân-ı Gâzî'nin kızlar ağası olan Mustafâ Ağa câmi'i gâyet mahbûb ve müzeyyen câmi'dir.*" *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, VI, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Istanbul, 2002, 245. U prijevodu Hazima Šabanovića na bosanski jezik, taj dio glasi: "Lijepa i uredna džamija Mustafa-age,

toga je i istraživanje o ličnosti vakifa džamije, Mustafa-age, u početku krenulo u tom smjeru. Kao i na mnogih drugim vladarskim dvorovima u historiji, i na osmanskome dvoru kao službenici bili su angažirani evnusi.⁶ U kontekstu istraživanja ličnosti vakifa Kizlaragine džamije u Ljubinje, prije svega, bilo je nužno pojasniti funkcije glavnih evnuha na Osmanskom dvoru i to kizlarage (*kızlarağa* odnosno *dârüssaâde ağa*) i kapuage (*kapuağa* odnosno *bâbüssaâde ağa*). Kapuage su, u principu, birani iz reda bijelih evnuha, balkanskog ili kavkaskog porijekla, djelomično kastrirani od strane ermenskih hirurga ili čak na samom osmanskome dvoru. Između ostalog, bili su zaduženi za nadzor i odgoj pitomaca u dvorskoj školi Enderunu i njihovu pripremu za naredne dužnosti. Kapuaga je bio kontakt osoba između sultana i vanjskog svijeta, preko njega je sultan davao dozvolu nekome da kroz spomenutu kapiju uđe u unutrašnju palaču (*Enderun*) te upućivao svoje naredbe vladi. Njegov ured nalazio se s desne strane glavne kapije (*babüssaade* ili Vrata Sreće). Kapuaga je imao rang vezira i na ceremonijama stajao odmah nakon velikog vezira i šejhu-l islama. Njegova dnevna plaća iznosila je 100 akči. Kapuage su bili nadzornici nad oko sedamdeset džamija, viškove prihoda vakufa spomenutih džamija mutevelije su svake godine predavali kapuagi, a on bi ih zatim predavao sultanu.⁷

Kapuaga bio je nadređeni i crnim evnusima u haremu sve do 1587. godine kada je sultan Murad III (vl. 1574-95) Abesincu Mehmed-agi dodijelio odvojenu funkciju glavnog crnog dvorskog evnuha, kizlarage.⁸ Osim toga, u ruke glavnog crnog dvorskog evnuha prešla je i funkcija

kizlarage sultana Gazi Osman-hana.” Prema tome, Šabanović je također zaključio da je džamija sagrađena između 1620. i 1630. godine. Evlija Čelebi, *Putopis*, 420-421. Međutim, dešavalo se da je na našim prostorima Evlija Čelebi nekada nepotpuno ili pogrešno prepisivao hronograme. up: Mehmed Mujezinović, “Turski natpisi XVI vijeka u Bosni i Hercegovini”, *POF* 8-9/1958-59, Sarajevo 1960, 181-191, 184 i td. Greška mu se, stoga, mogla potkrasti i u slučaju identifikacije vakifa džamije u Ljubinju.

⁶ O evnusima u islamskom društvu vidi: Cengiz Orhonlu, “Khâsî”, *The Encyclopaedia of Islam*, vol. IV (Iran-Kha), Brill: Leiden, 1997, 1087-1093.

⁷ İsmail Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK, Ankara, 1945, 357; Halil İnalçık “Çapu Aghası”, *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Volume IV: Iran-Kha. Leiden: Brill, 1997, 570-571; Metin I. Kunt, “Ottoman White Eunuchs as Palace Officials and Statesmen (1450-1600)”, in: *Mediterranean Slavery Revisited (500-1800)*, ed. by. Juliane Schiel, Stefan Hanß, Chronos Verlag, Zürich, 2014, 325-336, 329.

⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, 354-357.

upravitelja vakufa u Mekki i Medini, kao i sedam sultanskih vakufa.⁹ Tada je utjecaj glavnog bijelog evnuha, kapuage, počeo da slabi, dok je utjecaj i značaj kizlarage znatno porastao tako da je postao jedan od najvažnijih i najutjecajnijih funkcionera u Osmanskoj državi, koji je na ceremonijama stajao odmah nakon velikog vezira i šejhu-l islama.¹⁰

Među najutjecajnije kizlarage ubrajaju se Hadži Mustafa-aga i Hadži Bešir-aga.¹¹ U historiografiji je poznato da je Hadži Mustafa-aga, kojega Evlija Čelebija navodi kao graditelja džamije u Ljubinju, postao kizlaraga u novembru 1605. i na tom položaju je ostao do 1620. kada je smijenjen. Ponovo je postavljen na istu funkciju 1622. godine. Umro je 1623. godine i pokopan u mezarju u kvartu Ejub u Istanbulu, gdje se i danas nalazi njegovo turbe.¹² Obnašao je funkciju kizlarage ukupno 16 godina i 8 mjeseci u vrijeme čak četiri sultana Ahmeda I (vl.1603-17), Mustafe I (vl.1617-18 i 1622-23), Osmana II (vl.1618-1622) i Murada IV (vl.1623-40).¹³ Bio je veoma utjecajna figura u mnogim sferama kulturnog, društvenog i političkog života Osmanske države u prvim decenijama 17. stoljeća. Imao je veoma razgranatu mrežu saradnika te djelovao kao pokrovitelj umjetnosti. Aktivno je učestvovao u smjeni sultana Mustafe (vl. 1617-18 i 1622-23). Bio je nadzornik sultanskih i drugih vakufa diljem Osmanskog carstva, a i sam je ostavio vakufe u Istanbulu i Egiptu.¹⁴ Zbog svega navedenog, prilikom utvrđivanja

⁹ Ibid, 177 i 179.

¹⁰ Ülkü Altındağ, "Dârüssaâde" u: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV, 1994, c. 9, 1-3; Jane Hathaway, "The Economic and Charitable Activities of the Ottoman Chief Harem Eunuch (Darussaade Agasi) in the Ottoman Provinces", In: Selim Karahasanoglu and Deniz Cenk Demir, eds., *History from Below: A Tribute in Memory of Donald Quataert* (Istanbul: Istanbul Bilgi University Press, distributed by Syracuse University Press, 2016), 199-205, 199.

¹¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, 175; Jane Hathaway, *Beshir Agha, chief eunuch of the Ottoman imperial harem*, Oxford, 2006.

¹² Mehmed Süreyya, *Sicilli Osmani*, vol. 4, sa osmanskog turskog prilagodio Seyit Ali Kahraman, *Tarih Vakfı Yurt Yayınları* 30, Istanbul, 1996, 1136.

¹³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, 175; Ahmet Nezih Turan, "Mahremiyetin muhafızları darüssaade ağaları", *Osmanlı Araştırmaları* XIX, İstanbul, 1999, 123-148, 146.

¹⁴ up. Gabriel Piterberg, *An Ottoman Tragedy: History and Historiography at Play*, Berkeley: University of California Press, 2003, 93 i 94; Börekçi, *Factions and favorites*, 148 i 245; Jane Hathaway, "Eunuch Households in Istanbul, Medina and Cairo during the Ottoman era", *Turcica*, 41, 2009, 291-303; Hathaway, *The Economic and Charitable Activities of the Ottoman Chief Harem Eunuch*; A. Ezgi Dikici, "The Making Of Ottoman Court Eunuchs: Origins, Recruitment Paths,

identiteta vakifa džamije u Ljubinju, u prvom redu bilo je nužno utvrditi koje su bile moguće veze spomenutog kizlarage Hadži Mustafa-age, kao jednog visokopozicioniranog službenika osmanskoga dvora, sa udaljenom pokrajinom Bosnom. Jedna od tih veza mogla je nastati kroz komunikaciju i saradnju sa tada aktuelnim beglerbegom Bosne, Ibrahimhanom Sokolovićem, sinom znamenitog velikog vezira Mehmed-paše.¹⁵ Druga moguća konekcija s Bosnom leži u činjenici da je navedeni Hadži Mustafa-aga, zbog toga što je obnašao funkciju kizlarage, po automatizmu bio i nadzornik (*nazir*) vakufa svih prethodnih kizlaraga. Među tim vakufima bio je i vakuf Mustafa-age, koji je obnašao funkciju kizlarage krajem 16. stoljeća.¹⁶ On je poznat u našoj historiji i narodnoj predaji kao utemeljitelj Novog Jajca (Yayçe-i Yenicesi), odnosno Varcar Vakufa, današnjeg Mrkonjić Grada. O vakufu spomenutog Mustafa-age postoji dosta podataka u našoj historiografiji.¹⁷

Family Ties, And ‘Domestic Production’”, *Archivum Ottomanicum* 30 (2013), 105-136; Elma Korić, “Power broker at the Ottoman Palace in Istanbul: Darüssaade ağası Hacı Mustafa Ağa”, *Osmanlı İstanbulu V*, ed. Feridun M. Emecen et al., Istanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, Istanbul, 2018, 811-834.

¹⁵ Ibrahim-han Sokolović je Hadži Mustafa-agi, kao zastupniku sultana Ahmeda I i voditelja projekta izgradnje sultan Ahmedove “Plave” džamije u Istanbulu, prodao Mehmed-pašin dvor na Atmejdanu, kako bi dvor bio srušen i raščistila se zona izgradnje. Up: Mustafa Lütfi Bilge, “Sultan Ahmed Cami ve Külliyesi: Kuruluş Öncesi ve Sonrası Belgeler”, *Osmanlı İstanbulu I*, 525-557, http://osmanliistanbulu.org/tr/images/osmanliistanbulu-1/29_mustafa-bilge.pdf pristupljeno: 21.06.2018.

¹⁶ Mehmed Süreyya naziva ga “Bosnalı” (Bosanac) i “Beyaz” (Bijeli). Süreyya, *Sicilli Osmani*, vol. 4, 1130 (original, vol. IV, 379). Ta distinkcija je isticana i zbog činjenice da je on bio prvi bijeli kizlaraga, za kojeg Selaniki u svojoj Historiji piše da je “doveden na tu poziciju kako bi smirio neposlušne crne age”. Mustafa Efendi Selaniki, *Tarih-i Selaniki*, vol. 1, ed. Mehmet İpsirli, İstanbul, 1989, 281.

¹⁷ Handžić, Adem, “O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću, Uloga države i vakufa”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 25/1975, Sarajevo, 1977, 133-169; Salih Trako, “Hududnama čiftluka Kizlarage Mustafe iz 1591. godine na kojem je osnovan Mrkonjić-Grad”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 21/1981, Sarajevo, 1981, 179-188; Isti, “Natpisi na šamadanima Kizlaragine džamije u Mrkonjić-Gradu”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* vol. VII-VIII, Sarajevo, 1982, 155-160”; “Vakufnama carskog kizlarage Mustafe, sina Mehmed-begova, iz 1595”, preveo Salih Trako u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine iz XV i XVI vijek*, Orijentalni Institut, Sarajevo, 1985, 247-259; Azra Kasumović-Gadžo, “Sudski sporovi oko vakufa carskog kizlarage Mustafe”, *Radovi* (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) vol. 4, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2016, 119-131, Azra Gadžo-Kasumović, “Kasaba Novo Jajce/Varcar Vakuf i utjecaj kreditiranja

Međutim, kako je vrijeme prolazilo i nizali se razni novi pokazatelji u literaturi a potom i arhivski dokumenti, postalo je očito da spomenuti Hadži Mustafa-aga, kizlaraga na dvoru sultana Osmana II, kao dobro poznata ličnost u historiji i historiografiji, nikako mogao biti porijeklom iz Ljubinja ili sa bosanskohercegovačkog prostora, pa čak ni iz šire regije jer se radilo o crnom dvorskom evnuhu porijeklom iz Afrike.¹⁸ Osim toga, riječ je o visokopozicioniranom osmanskom službeniku, o kojem postoje brojne informacije u izvorima i literaturi, tako da činjenica da je podigao džamiju u Ljubinju ne bi ostala nepoznata u historiografiji. Međutim, do sada nije pronađen niti jedan validan pokazatelj da se među njegovim vakufima nalazi i džamija u Ljubinju.¹⁹

Imajući u vidu činjenicu da su bilješke i dokumenti o vakufima sultana i njihovih srodnika, kao i brojnih službenika osmanskog dvora, u najvećoj mjeri pohranjeni u arhivu muzeja dvora Top Kapı u Istanbulu (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, dalje: TSMA), moglo se pretpostaviti da je i moguća vakufnama kizlarage Hadži Mustafa-age u vezi s objektima u Ljubinju također tu pohranjena. Međutim, u postojećim dokumentima njegovog vakufa spomenuta vakufnama nije pronađena. Zbog toga je spomenuto istraživanje moralo krenuti u drugom smjeru, odnosno bilo je potrebno potražiti nekog drugog Mustafa-agu, službenika osmanskog dvora, koji je mogao ostaviti vakufe u Ljubinju. U katalogu TSMA pronađena je bilješka o postojanju vakufname izvjesnog Kajiš Mustafa-age, koji je obnašao dužnost kapuage u vrijeme sultana Mehmeda III (1595-1603) i nešto kasnije. U registri sadržaja spomenute verzije vakufname iz 1606. godine navedena je informacija o džamiji i mektebu koje je Kajiš Mustafa-aga dao sagraditi u nahiji 'Levine', koja pripada kadiluku 'Novasil' priključenom oblasti 'Behke', a koja dalje pripada Hercegovini u okvirima Bosanskog ejaleta. Moglo se naslutiti da su lokaliteti pogrešno pročitani te da postoji velika mogućnost da se radi o *Ljubinju*, koji pripada kadiluku *Nevesinje*, priključenom *Bileći* u sandžaku *Hercegovina* u *Bosanskom* ejaletu. Uvidom u originalni tekst

kizlaraginog vakufa na njen razvoj krajem 16. i početkom 17. stoljeća", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* vol. 44 (36), Sarajevo, 2015, 27-47. itd.

¹⁸ Elma Korić, "Power broker at the Ottoman Palace in Istanbul: Darüssaade ağası Hacı Mustafa Ağa", *Osmanlı Istanbulu V*, ed. Feridun M. Emecen et al., Istanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, Istanbul, 2018, 811-834.

¹⁹ Kao izvor za tvrdnju da je džamija u Ljubinju izgrađena "nekada u vrijeme sultana Osmana II" Ayverdi navodi samo pisanje E. Čelebije. Ekrem Hakkı Ayverdi, "Yugoslavya'da Turk Abideleri ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi* 3, 1956, 184.

vakufname ispostavilo se da je navedena pretpostavka tačna, čime je ujedno utvrđen i identitet vakifa džamije u Ljubinju.²⁰ Osim toga, u toku istraživanja pronađena je i ranija verzija vakufname Mustafa-age sina Mahmudovog na arapskom jeziku, koja je upisana u sidžil istanbulskog kadije u prvoj dekadi mjeseca Ša'bana 1002. godine po Hidžri (oko 1. maja 1594. godine).²¹ Ove dvije verzije vakufname, kao i brojni drugi arhivski dokumenti osmanskog porijekla, potvrđuju da vakif džamije i mekteba u Ljubinju nije bio Hadži Mustafa-aga, darussaade aga odnosno kizlaraga na osmanskome dvoru u vrijeme sultana Osmana II i njegovih nasljednika, nego Kajiš²² Mustafa-aga, babussaade aga odnosno kapuaga na osmanskome dvoru u vrijeme sultana Mehmeda III (vl. 1595-1603) i, kratko, Ahmeda I (vl. 1603-1617). O spomenutom Mustafa-agi u historiografiji ne postoji dovoljno podataka. S obzirom na to da Mehmed Süreyya u svome leksikonu *Sicilli Osmani* spominje više desetina Mustafa-aga, nije bilo jednostavno potvrditi da se natuknica o 'Mustafa-agi, bijelom dvorskom agi, koji je napredovao do funkcije kapuage sve do mirovine 1012 (1604/05), nakon čega je umro'²³, odnosi upravo na njega. Međutim, neki drugi pokazatelji također idu u prilog tvrdnji da se radi o istoj osobi. Naime, prema pisanju osmanskog hroničara Hasanbeyzade Ahmeda, upravo kapuaga Kajiš Mustafa-aga je bio

²⁰ U radu je korištena skenirana verzija vakufname iz 1606. godine, pohranjena u arhivu u Istanbulu: Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (dalje: BOA), kolekcija Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (dalje: TSMA), Defter No 6965 (dalje: BOA, TSMA, d. 6965). Na naslovnici originala nalazi se sljedeća bilješka na osmanskome turskom jeziku "Babüssaade Ağası Kayış Mustafa Ağa'nın vakfiyesidir". Radi preciznijeg prijevoda dijelova iz vakufname, nedavno sam izvršila uvid i u prijevod spomenute vakufname na turski jezik, koji se nalazi u petotomnoj publikaciji izdanja vakufnama iz Bosne i Hercegovine. Priređivači su kadiluk Nevesinje pročitali kao 'Nevesel', a nahiju Ljubinje kao 'Levbene' i 'Libone'. Na sreću, prevodilac sažetka shvatio je da se radi o Ljubinju. Vakif je, pak, imenovan kao "Kapı Ağası Mustafa ibn Mahmud". up. *Bosna-Hersek Vakfiyeleri*, editörler: Mevlüt Çam, Rahman Ademi, Ankara, 2016, 1483-1490.

²¹ U prijevodu verzije vakufname iz 1594. godine na turski jezik, lokaliteti Nevesinje i Ljubinje također su pročitani pogrešno, kao 'Nusul' i 'Ledine'. up. *Istanbul Kadi Sicilleri*, 12. cilt, "Rumeli Sadâreti Mahkemesi (21 Numaralı Sicil, H. 1002-1003)", ed. Coşkun Yılmaz, ISAM, Istanbul, 2011, 225, hukum 245.

²² Nije mi poznato kako je Mustafa-aga ponio spomenuti nadimak Kajiš (tur. kayış – kajiš, remen) po kojemu je bio poznat u svom okruženju, ali je on u dokumentima istican kako bi se vakif razlikovao od mnogih drugih istoimenih funkcionera i dvorjanika.

²³ Süreyya, *Sicilli Osmani*, vol. 4, 1136 (original vol. V, 381).

taj koji je janjičarskom agi Kasim-paši odnio pismo u kojem ga budući sultan Ahmed I obavještava da mu je otac umro, da je on naredni sultan i da Kasim-paša treba da se pobrine za mir u Prijestonici, jer ‘ako se desi pobuna, njegova glava će letjeti prva!’²⁴ Mladi sultan Ahmed I uskoro je smijenio kapuagu Mustafa-agu s pozicije hasodabaše (*hasodabaşı*-šef privatnih odaja sultana) i na tu poziciju postavio evnuha Gürcü Mehmed-agu.²⁵ Smatra se da Kajiš Mustafa-age i dalje ostao na poziciji kapuage jer se kao takav spominje u jednom defteru iz januara 1604. godine.²⁶ Budući da je vakufnama Kajiš Mustafa-age, u kojoj se on spominje kao preminuli (*merhum*), legalizirana u decembru 1606. godine, na osnovu do sada poznatih izvora može se pretpostaviti da je on umro nekada u periodu između januara 1604. i decembra 1606. godine, kako okvirno kazuje i Mehmed Sureyya.²⁷

VAKUFSKI OBJEKTI KAJIŠ MUSTAFA-AGE U LJUBINJU

Uzevši u obzir navedene činjenice sada smo u prilici nešto preciznije odrediti i vrijeme izgradnje Kizlaragine džamije u Ljubinju. Džamija je mogla nastati poslije 1585. godine što zaključujemo na osnovu toga što nije registrirana u nahiji Ljubinje u osmanskome popisu oblasti Hercegovine iz iste godine.²⁸ Hasandedić pretpostavlja da je džamija izgrađena oko 1592. godine te da su tada sagrađeni i ostali popratni objekti: medresa, mekteb, tekija, hamam, han i bunar.²⁹ Sasvim je moguće da su i džamija,

²⁴ Börekeçi, *Factions and Favorites*, 77-78; Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde târihi*, 1595-1635, Cilt III, haz. Şevki Nezih Aykut, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004, 797-800.

²⁵ Baki Tezcan, “The question of regency in Ottoman dynasty: the case of the early reign of Ahmed I”, *Archivum Ottomanicum*, 25 (2008), 185-98, 187.

²⁶ “*Mâh-ı mezbûrun fî 22 Galata ve Paşa sarayı ve Edirne ağalarına ellişer filori in’âm olunub Kapu Ağası Kayış Mustafâ Ağa’ya teslim.*” (25 Januar 1604). cf. Börekeçi, *Factions and Favorites*, 129, na osnovu TSMA, d. 34, fol. 235b.

²⁷ Vidi fusnotu br. 23.

²⁸ *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine* (sveska II), dešifrirao i sa osmansko-turskog jezika preveo i naučno obradio Ahmed S. Aličić, “Dobra knjiga”, Sarajevo, 2014, 192-195. Inače, u spomenutoj nahiji tada uopće nisu registrirana gradska naselja s mahalama i džamijama, nego samo sela Barnos, Prekosela i Žabica, koja su se tada nalazila u okvirima timara tvrđavskih posadnika Počitelja i Imotskog te nekih spahija.

²⁹ Nije poznato kad su medresa i tekija prestali raditi, dok se za hamam zna da je radio do kraja 19. stoljeća. On je opskrbljivan vodom iz bunara kojih je ranije bilo u Ljubinju 36 kao i više čatrnja. Srušen je 1896. godine i na njegovim temeljima

kao i zgrada mekteba uz nju, 1592. godine već bili sagrađeni budući da se spominju u verziji vakufname iz 1594. godine. Osim toga, na osnovu dokumenata iz dubrovačkog arhiva, Hasandedić je uspio prikupiti osnovne informacije o osobama koje su vršile imamsku i mujezinsku dužnost od 1592. pa do 1803. godine, a potom do 1942. godine kada je džamija zatvorena. Prema Hasandediću, prvi mujezin Kizlaragine džamije u Ljubinju 1592. godine bio je Salih-dede.³⁰ Budući da nije bilo poznato da je vakufnama za ovu džamiju sačuvana, pretpostavljalo se da je legator uz džamiju sagrađio i desetak dućana kako bi obezbijedio sredstva za održavanje navedenih zadužbina te da je zasigurno ostavio i druge nekretnine i novac. Ono što je ostalo upamćeno jeste da je za džamiju zavještao jedan kaligrafski pisan primjerak Kur'ana.³¹

Pronalaskom dvije verzije vakufname kapuage Mustafa-age pisane na arapskom jeziku, jedne iz 1594. te druge iz 1606. godine, u prilici smo saznati ne samo više informacija o samom vakifu, nego i dodatne podatke u vezi s džamijom, mektebom i njihovim službenicima, te ostalim objektima navedenog vakufa koji su se nalazili u Ljubinju, ali i šire. Iz verzije vakufname iz 1594. godine saznajemo da vakif Mustafa-aga sin Mahmudov u to vrijeme još uvijek nije bio kapuaga nego upravitelj carskih riznica (*Reis-i hâzinîn-i sultâniye*).³² Vakufnama iz 1606. godine, u kojoj se vakif već spominje kao umrli, napisana je na arapskom jeziku, uz bogatu terminologiju na osmanskome turskom, na 27 (naknadno) paginiranih stranica. Prve stranice naročito lijepo su ukrašene. Rukopis je čitak. Nakon uvodnih zahvala Allahu te pohvala Njegovom Poslaniku Muhammedu a.s. i drugih osnovnih uvodnih sadržaja, koji su slični kao i u ostalim vakufnamama toga perioda, nalazi se ovjera rumelijskog kazaskera Mehmed Esad-efendije.³³ U tekstu koji slijedi, kao motiv

sagrađena je zgrada mekteb-i ibtidaije i kafana. Han, koji se nalazio oko stotinu metara sjeverno od hamama ispod brda Radovinje, srušen je krajem osmanske uprave. Hasandedić, *Muslimanska baština u Istočnoj Hercegovini*, 110, prema Hamdija Kreševljaković, *Banje u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1952, 111.

³⁰ Hasandedić, *Muslimanska baština u Istočnoj Hercegovini*, 111. Osim toga, isti autor je u dubrovačkom arhivu uspio pronaći informacije i o nekim alimima koji su živjeli u Ljubinju u 17. i 18. stoljeću.

³¹ Ibid.

³² *Istanbul Kadi Sicilleri*, 12. cilt, 335, (original sidžil br. 21, 56b). U hijerarhiji bijelih dvorskih evnuha, upravitelj riznice nalazio se na trećem mjestu, odmah nakon kapuage i hasodabaše. up. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, 354.

³³ Riječ je o Mehmed Esad-efendiji, sinu znamenitog osmanskog šejhulislama Hoca Sadeddina. On je u dva navrata obnašao i funkciju šejhulislama, prvi put od jula

gradnje džamije navodi se da je vakif, “Mustafa-aga sin Mahmuda, službenik osmanskog sultanskog dvora, poznat kao kapuaga³⁴ kako bi njegova dobra djela bila raznolika, podigao uzvišenu i prekrasnu časnu džamiju izvanredne ljepote, sjajno umjetničko djelo, koju je sagradio tražeći Allahovo zadovoljstvo i pokoravajući mu se, onako kako je to Uzvišeni Gospodar kazao. U tekstu se pritom navode ajet iz Kur’ana Časnoga: “Allahove džamije održavaju oni koji u Allaha i u onaj svijet vjeruju...”³⁵ i riječi poslanika Muhammeda a.s.: “Ko sagradi džamiju radi Allaha (postizanja Njegovog zadovoljstva), Allah će njemu sagraditi kuću u Džennetu.”³⁶

Potom slijedi tekst iz kojeg saznajemo da je džamija sagrađena “u oblasti poznatoj kao Ljubinje, jednoj od nahija kadiluka Nevesinje, u oblasti Rumelije, neka je sačuvana od nevolje i smutnje dok je svijeta i vijeka” i to “kako bi u njoj klanjale skupine muslimana i pokoravale se Allahu u svakom trenutku i momentu.”³⁷ Navodi se i to da je pored spomenute časne džamije dao sagraditi i lijepi mekteb, sjajnu uzvišenu građevinu, za poučavanje djece vjernika i njihovom poučavanju osnovama (vjere i) Časnoj Knjizi.³⁸

U nastavku vakufname opisane su nekretnine koje je Mustafa-aga uvakufio za izdržavanje spomenute džamije i mekteba. Između ostalog, u mahali Kızıldağ³⁹ u Istanbulu uvakufio je jednu kuću koji se sastojala od dva objekta: unutaršnjeg objekta, odnosno kuće na dva sprata, koja je na gornjem spratu imala tri sobe, a na donjem jednu sobu te kuhinju, ostavu, sof, bunar s vodom i nužnik, te vanjskog objekta koji je također bio na dva sprata sa po jednom sobom te imao još i konjušarnicu i nužnik. Spomenuti kompleks s jedne strane graničio je sa posjedima Ahmed-čauša, Mahmud-čelebija i Aiše Hatun, djece preminuloga (*evlad el merhum*), s druge strane sa posjedom Osman-čelebija i Davud-čelebi-

1615. do maja 1622. godine, a drugi put od oktobra 1623. do maja 1625. godine. U osmanskom arhivu u Istanbulu sačuvana je najmanje jedna njegova fetva. *Osmanlı arşivinde şeyhülislam fetvaları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No. 139, Istanbul, 2015, 25.

³⁴ BOA, TSMA. d. 6965, 6a. “*Mustafa-aga ibn Mahmud, zabıt-i bab-i ssa’adeti-sstaniyyeti, el-ma’ruf bi kapu ağası*”

³⁵ Dio 18. ajeta sure At Tawba, *Kur’an Časni*, prema prijevodu Besima Korkuta.

³⁶ BOA, TSMA. d. 6965, 7a. Navedeni hadis prenose Buhari, Muslim, Tirmizi, Ibn Madže i Ahmed.

³⁷ BOA, TSMA. d. 6965, 7b.

³⁸ Ibid.

³⁹ Danas naziv Kızıldağ nosi samo jedna manja ulica u kvartu Laleli u Istanbulu.

ja sinova Ahmedovih. Posjed je graničio i sa posjedom Sulejmana, potom sa posjedom Ali-čelebija sina Nakkašovog te s posjedom Muhammed-bega sina Abdullahovog, pješadinca, kao i s glavnim putom. U mahali Kenise džamije u blizini Edirne kapije⁴⁰ uvakufio je kuću sa dva dućana, koja na gornjem spratu ima dvije sobe, a na donjem jednu te konjušnicu i zahode i okruženu baštom s voćnjakom. Kuća je graničila sa vakufom preminulog vezira Ahmed-paše, potom sa posjedom zimije Dimitrija sina Janijeva te sa javnim putom s dvije strane. Potom je uvakufio deset soba koje se nalaze u Mahali Havadže Alija u Balatu⁴¹, čije se granice pružaju do vakufa umrlog Mustafa-age, poznatog kao 'Burunsuz çavuşbaşı'⁴² i do posjeda Muhammed-čajuša sina Sa'di-čajuša, i prema javnom putu s dvije strane. Još je uvakufio i sve dućane koji se nalaze u Tembel mahali koja je 'jedna od mahala grada Uskudara'.⁴³ Povrh toga, za potrebe vakufa, Mustafa-aga je ostavio veoma veliki iznos od čak 1.800.000 srebrnih osmanskih akči, za koje je napomenuto da su iskovani u državnoj kovnici novca.⁴⁴ Od polovine spomenutog iznosa izdvojio je 100.000 srebrnih akči, koje su stečene na šerijatski dozvoljen način, te ih namijenio je za izgradnju časne džamije, stamene kupole, koja predstavlja umjetničko djelo izvanredne ljepote te mekteba

⁴⁰ Riječ je o džamiji Kariye (Atik Ali-paše) u blizini Edirne kapije, sada pretvorenoj u muzej. Pod nazivom Kenise camii (Crkva džamija) spominje se i u defteru istanbulskih vakufa iz 1546. godine. up. Süleyman Kirimtayıf, *Byzantine Churches in Istanbul: Their Transformation into Mosques or Masjids*, Ege Yayınları, Istanbul, 2001, 65-66.

⁴¹ Danas istoimeni kvart u Istanbulu.

⁴² Burunsuz çavuşbaşı ('Beznosi' zapovjednik čauša) spominje se i u vezi s animozitetom između Sinan-paše i Lala Mustafa-paše u *Historiji* Mustafe Selanikija kao i u nekim izvještajima mletačkog baila. Nakon što je Sinan-paša izvjestio Portu da ga je Lala Mustafa-paša pokušao otrovati te da planira ponovo uspostaviti mmlučku upravu u Egiptu, Burunsuz çavuşbaşı poslat je da ubije Lala Mustafa-pašu. Međutim, ovaj je to saznao "preko svojih prijatelja u Istanbulu", naoružao arkebuzima svoju pratnju od preko 2000 konjanika i pješaka, tako da se ni Sinan-paša niti Burunsuz çavuşbaşı nisu usudili da mu priđu. Halil Evren Sünnetçioğlu, *Audi Alteram Partem (Hear the other side too): The meaning of the Battle of Lepanto (1571) among late sixteenth-century Ottoman historians*, neobjavljeni magistarski rad, Central European University, Budapest, 2013, 28. Jedna kuća njegovog vakufa u Silivriju prodana je 1619. godine zimiji po imenu Rika sin Pavlija. *Istanbul Kadi Sicilleri*, 24. cilt, "Eyüb Mahkemesi (19 Numaralı Sicil, H. 1028-1030/M.1619-1620)", ed. Coşkun Yılmaz, ISAM, Istanbul, 2011, 177, hukum 169.

⁴³ Danas postoji Sokak Tembel Hadži Mehmeda u Mahali Mimara Sinana na Üsküdaru.

⁴⁴ BOA, TSMA. d. 6965, 9b.

u Ljubinju.⁴⁵ Odredio je da se postavi džabija koji će upravljati vakufskim objektima, a koji je bio dužan da održava spomenuti kompleks, džamiju i mekteb, na način kako to dolikuje časnoj i lijepoj džamiji, za što mu je sljedovala dnevnicu u iznosu od 5 akči. Vakif je potom odredio da hatib džamije bude osoba koju odlikuju skromnost i prilježnost namazu, koji je poznat po pravednosti. On je bio dužan držati hutbe petkom i bajramima, onako kako to priliči, za što je trebao biti plaćen sa 4 akče dnevno. Imam džamije trebalo je da posjeduje sljedeće osobine: da ispravno obavlja namaz, da poznaje njegove vadžibe, sunnete i mustehabe, da predvodi pet dnevnih namaza i ostale namaze muslimanima i muslimankama koji su tu prisutni, i za tu dužnost određena mu je dnevnicu od 6 akči.⁴⁶ Vakif je odredio da džamija ima dva mujezina lijepog glasa, koji znaju kada je vrijeme dnevnih namaza i ezana, da obojica čisti i pod abdestom uče ezan sa munare, i za obojicu je predviđena dnevnicu od po 4 akče. Svaki od dvojice mujezina imao je priliku da dnevno dodatno zaradi još po 2 akče s tim da svaki od njih, nakon sabah namaza, prouči po jedan džuz u spomenutoj džamiji i da sevabe od učenja poklone pred dušu vakifovih roditelja. Osim toga, trojica ljudi, dva mujezina i muarrif časne džamije, svakog petka u vrijeme džume namaza trebali su se uspeti na mahfil i jedan za drugim učiti ašereta, za što je svaki od njih primao dnevno po jednu akču. Uz to, muarrif je imao još jednu dužnost a to je da zahvaljuje Allahu i donosi salavate na Poslanika Muhammeda a.s., da uči dove za sultana i za dušu vakifa i za to je dnevno primao po 2 akče.⁴⁷ Kajjim, koji je bio dužan da čisti džamiju, otvara vrata i zaključava onda kada je to potrebno i pali svjetiljke, brine o potrebama časne džamije te održava i čisti nužnik, imao je dnevnicu od 2 akče.⁴⁸ Pored toga, vakif je predvidio tekuće troškove u iznosu od po jednu akču dnevno za hasure spomenute džamije i ostale potreštine te dvije akče dnevno za nabavku svijeća. Posebno je odredio da se svake godine u toku mjeseca razamana, za Lejle-i berat, nabave dvije svijeće od pčelinjeg voska od deset oka. Svijeće je trebalo postaviti na dva svijećnjaka, postavljena s obje strane mihraba spomenute džamije, da se koriste u spomenutoj noći i drugim časnim noćima. Također, odredio je da se svakoga dana po jedna akča daje onome ko donese vodu iz bunara i napuni korita za abdest u avliji ispred džamije te da se svake

⁴⁵ BOA, TSMA. d. 6965, 10b.

⁴⁶ BOA, TSMA. d. 6965, 11a-b

⁴⁷ BOA, TSMA. d. 6965, 11b-12a

⁴⁸ BOA, TSMA. d. 6965, 12b

godine potroši 200 akči za popravak spomenutog bunara i njegovo čišćenje, kofe, konopac i sve ostalo što je potrebno. Među planiranim troškovima za mekteb spominje se dnevnicu od 4 akče za učitelja (*muallim*) koji je trebao da dobro poznaje Kur'an i tedžvid, da bude dobar u poznavanju Objave kako bi mogao podučiti djecu muslimana Jasnoj Knjizi. Dužnost njegovog zamjenika odnosno asistenta (*halifa*) trebala je obavljati povjerljiva osoba, zadužena da ponavlja i utvrdi s djecom već pređene lekcije, da ih podstiče da uče Kur'an i pazi da ne budu nemirni za vrijeme nastave. Njegova dnevnicu iznosila je dvije akče. Za troškove nabavke prostirki i ostalih potrepština za mekteb godišnje je predviđen iznos od 300 akči. Ono što posebno privlači pažnju u ovoj vakufnami jeste senzibilitet vakifa prema najmlađoj populaciji. Naime, vakif je predvidio da se svake godine u zadnjih 10 dana mjeseca ramazana svakom siromašnom djetetu i siročetu koje uči u spomenutom mektebu, sašije nova košulja, “kako ne bi bili slomljenog srca među ljudima na dan Bajrama”.⁴⁹ Slična odredba nalazi se i u vakufnami njegovog imenjaka za džamiju u današnjem Mrkonjić gradu.⁵⁰ Ovaj istovjetan postupak mogao bi se objasniti činjenicom da kao evnusi, ni jedan niti drugi nisu imali svoju djecu te su stoga bili posebno emotivni prema siromašnoj djeci i siročadi. Međutim, iz teksta vakufname Kajiš Mustafa-age može se zaključiti da spomenuti jeste imao djecu: Ahmed Čauša, Mahmud Čelebija i Ajše Hatun, koja su u vakufnami navedena kao “djeca umrloga” (*evlâdi-l merhûm*). Osim što iz spomenutog navoda saznajemo da u vrijeme nastanka ove verzije vakufname, 1606. godine, vakif više nije bio među živima, saznajemo i to da je imao djecu. Spomenuti podatak začuđuje jer navedeni vakif je, po prirodi funkcije koju je obavljao, morao biti evnuh te sigurno nije imao svoju djecu. Moguće je, međutim, da je naš Mustafa-aga i sam usvojio siročad ili se možda radilo o djeci njegovih najbližih srodnika, simbolično posvojenih, kako bi na taj način makar dio njegovog bogatog imetka mogao preći na njegove najbliže srodnike.⁵¹ U verziji vakufname iz 1594. godine spo-

⁴⁹ BOA, TSMA. d. 6965, 11a-14a

⁵⁰ “Vakufnama carskog kizlarage Mustafe, sina Mehmed-begova, iz 1595”, prijevod Salih Trako, u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine iz XV i XVI vijek*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985, 247-259, 254.

⁵¹ Vakufnama jednog drugog babussaade age bosanskog porijekla, Ahmed-age, vakifa Bugojanske džamije, koji je također bio evnuh, rodom iz Bugojna, ukazuje na to da njegov vakuf nije bio samo dobro djelo i simbolična počast rodnoj grudi, nego i način da se osigura da od njegovog bogatstva koristi imaju i njegovi bliži srodnici. Iz teksta njegove vakufname datirane u aprilu 1738. godine, saznajemo

minje se i njegov rođak, odnosno amidžić, Rustem-aga sin Abdulmennana, koji je također bio blizak sultanu kao *zevvâk-ı sultânî*, odnosno zvanični sultanov kušač. On je stanovao u vakufskoj kući u mahali Kızıldaş, a vakufnamom je zauzvrat bio zadužen da svakoga dana tri puta prouči suru Ihlas i sevabe pokloni pred dušu vakifa. Nakon njegove smrti, spomenutu dužnost trebala su obavljati njegova djeca i potomci.⁵² Osim vakufname, u istom arhivu postoji još jedan defter, odnosno obračun vakufa Kajiš Mustafa-age iz 1023/1614-15. godine, koji sadrži informacije o poslovanju vakufa za Mustafa-agin u džamiju u “kasabi Ljubinje u Bosni.”⁵³ Iz navedenog deftera, između ostalog, saznajemo ko su bili dužnici Mustafa-aginog vakufa kao i to da je u spomenutoj hidžretskoj godini za potrebe džamije, iz ukupnih prihoda vakufa, koji su iznosili 3576 akči, izdvojeno 2900 akči koje su, između ostalog, utrošene za nabavku svijeća i hasura za džamiju (320 akči) kao i za druge nužne popravke (140 akči). Za popravku muallimhane odnosno mekteba majstoru je isplaćena nadnica od 1000 akči. Mekteb se grijao na peć, a za nabavku glinenih lončića za spomenutu peć u navedenoj godini izvojeno je 130 akči. Za daske kojima je pokrivan bunar ili čatrnja izdvojeno je 40 akči. Čini se da je iz sredstava ovoga vakufa u navedenoj godini popravljena i sudnica ljubinskog kadije za čije je plafone izdvojeno 240 akči. Ostatak u iznosu od 676 akči predat je muteveliji. Spomenuti defter ovjeren je pečatom ljubinskog kadije Davuda sina Jusufvog.⁵⁴

Džamija u Ljubinju bila je srušena tokom brojnih ratnih aktivnosti pa tako i tokom burnog 17. vijeka. Iz jedne zabilješke u defteru iz 1701.

da je Ahmed-aga odredio da se po četiri akče dnevno izdvajaju njegovim dvjema sestrama i dvojici nećaka kao i trojici drugih rođaka koji su bili dužni da dnevno uče dijelove Kur’ana pred dušu vakifa. I neki drugi vakufski službenici također bili su zaduženi da uče Kur’an i sevabe poklanjaju pred dušu vakifa i njegovih roditelja. više u: Dikici, A. Ezgi, “The Making Of Ottoman Court Eunuchs: Origins, Recruitment Paths, Family Ties, And ‘Domestic Production’”, *Archivum Ottomanicum* 30 (2013), 105-136, 130.

⁵² *Istanbul Kadi Sicilleri*, 12. cilt, 225, hukum 245. Spomenuti Rustem-aga ne spominje se u verziji vakufname iz 1606. godine. Međutim, ‘Kuća Rustem-age, koja pripada spomenutom vakufu’, spominje se u jednom obračunskom defteru vakufa iz 1699/1700. godine. Prihodi od iznajmljivanja soba navedene kuće korišteni su za finansiranje rada medrese. up. BOA, TSMA. d. 3678/2.

⁵³ BOA, TSMA. d. 3678/1.

⁵⁴ BOA, TSMA. d. 3678/1, 8b.

godine, saznajemo da ju je popravio Redžep-paša.⁵⁵ U istom defteru evidentiran je i mekteb, ali napominje se da on više ne postoji i da stanovnici žive u velikoj potrebi za obrazovanjem. Uz bilješku stoji napomena: “To je vakuf preminulog babussaade age.”⁵⁶

MEDRESA (*DARU-L HADIS*) I ČESMA U ISTANBULU

Osim navedenih vakufskih objekata podignutih u Ljubinju, na osnovu teksta vakufname Kajiš Mustafa-age, saznajemo i to da je on odredio da se iz sredstava njegovog vakufa, od polovine iznosa uvakufljenog novca, izdvoji 800.000 akči kako bi se na pogodnom mjestu u Istanbulu izgradila medresa tipa *Daru-l hadis*.⁵⁷ Zgrada medrese trebala je biti čvrsto građena, od kreča i kamena, pokrivena kubetima i trebala da se sastoji od 8 manjih prostorija.⁵⁸ Vakif je, osim toga, odredio da se nakon završetka izgradnje *Daru-l hadisa* na službu u spomenutu medresu

⁵⁵ Redžep-paša Nevesinjac, godine 1693. bio je muhafiz Trebinja, a 1695. postavljen za valiju Hercegovine. Ubijen je iz potaje u Drobnojcima 1703. godine, zajedno sa bratom i sinom. Prema navodima u popisu iz 1701. pisar je naveo da je selo Bančići, dosta južnije od Nevesinja, ustvari izvorni zavičaj Redžep-pašin. *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke republike 1701. godine*, (original: BOA, TTD No. 861). Prijevod na bosanski jezik, sa uvodom i iscrpnim podnožnim napomenama, sačinila Fazileta Hafizović, Zagreb-Sarajevo, 2016, 144 i 269. O ulozi Redžep-paše u očuvanju južnih granica Hercegovačkog sandžaka u vrijeme trajanja Bečkog rata vidi: Faruk Tašlidža, “Uloga Redžep-paše Nevesinjca u Bečkom ratu (1683-1699)”, *Prilozi* vol. 44, Institut za istoriju, Sarajevo, 2015, 21-33.

⁵⁶ *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke republike 1701. godine*, 348.

⁵⁷ Naziv *Daru-l hadis* (*Dar-al hadis*) prvobitno se odnosio se na prvu specijaliziranu obrazovnu instituciju za izučavanje hadisa, osnovanu u šestom stoljeću po Hidžri u Damasku. Medresa tipa *Daru-l hadis* nalazila se i u okvirima obrazovnog kompleksa koji je u Istanbulu dao podići sultan Sulejman Zakonodavac. Za razliku od muderrisa u ostalim medresama koji su imali dnevnicu od 60 akči, muderris koji je predavao na ovoj medresi imao je dnevnicu od čak 100 akči, što je bio dokaz o njenom visokom rang. Ismail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Ankara, 1965, 34. Slične institucije osnivane su i diljem islamskoga svijeta pa i u našim krajevima, u Sarajevu, Novom Pazaru, Nevesinju. Početkom 17. stoljeća, Kafi-efendija Nevesinjac u Nevesinju je izgradio *Daru-l hadis* kao i školu u kojoj su hafizi prakticirali učenje Kur'ana ispravno na sedam različitih dijalekata *Daru-l kura* (*Dar-al qurra*). Hivzija Hasandedić, “Hercegovački vakufi i vakifi”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* vol. 9-10, Sarajevo, 1983, 29-73, 62.

⁵⁸ BOA, TSMA. d. 6965, 14b

postavi učen šejh, čije kvalifikacije su navedene detaljno u vakufnami, a koji je trebao biti kadar da podučava studente fikhu, hadisu i ostalim naukama. Za njegovu službu iz vakufskih sredstava trebalo je izdvojiti dnevno 15 akči. Osim toga, planirano je i to da on među nadarenim i prilježnim studentima odabere njih sedam da mu pomažu u održavanju nastave, za što su trebali primati dnevnicu od 3 akče. Pored toga, medresa je trebala da ima i vratara (*bevıvab*) koji je bio dužan da zaključava vrata noću, a otvara ih ujutro. Čini se da je isti službenik trebao obavljati i čišćenje objekta te za svoju službu primati po 2 akče dnevno.⁵⁹

I u dosadašnjoj historiografiji je poznato da je isti vakif, u vrijeme sultana Murada III, u kvartu Sirkeci u Istanbulu dao sagraditi medresu. Medresa se nalazila u Ulici Hudavendigar, naspram džamije Karaki Husejn Čelebije⁶⁰ i sastojala se od dvanaest soba. U jednom spisku medresa u Istanbulu 1869. godine, Medresa Kajiš Mustafa-age upisana je na 146-om mjestu. Tada je imala aktivno upisanih 24 (19) učenika, te su nabrojani i predmeti koje su navedeni učenici slušali.⁶¹ Kada je sedamdesetih godina XIX stoljeća vršeno proširenje glavne ulice, sobe medrese, koje su bile paralelne s ulicom, srušeno su te iznova sagrađene. Godine 1913. zgrada medrese je prodana Upravi Hidžaske željeznice, potom je nacionalizovana, da bi 1914. godine bile srušene preostalih pet soba, praonica, gasulhana i abdestana. U ispitivanju vršenom 1918. godine utvrđeno je da su u preostalim 7 djelomično očuvanih soba smješteni oni koji su izgubili kuće u požaru.⁶² Medresa Kajiš Mustafa-age srušena je 1938. godine.⁶³

Postoje arhivski dokumenti o prihodima vakufa namijenjenim za medresu iz kojih su isplaćivani službenici medrese te vršene popravke

⁵⁹ BOA, TSMA. d. 6965, 19a-19b

⁶⁰ Džamija Karaki Hüseyin Çelebi nalazi se u ulici Hudavendigar u kvartu Sikreci u Istanbulu. Podignuta je 1483. godine te više puta obnavljana. U vrijeme kada je vršeno proširenje glavne ceste i kada je srušena medresa Kajiš Mustafa-age 1938. godine, munara džamije, koja se ranije nalazila s prednje strane, premještena je u stražnje dvorište džamije. Nurcan Sefer, Zeynep Ahunbay, *Eminönü'nün Haliç Kıyı Bölgesindeki Vakıf Kültür Mirası'nın 1920-2015 Arasında Geçirdiği Onarımlar ve Uğradığı Kayıplar*, Istanbul, 2015, 95.

⁶¹ Mubahat Kütükoğlu, "1869'da faal İstanbul Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, vol. 7-8, Istanbul, 1976-77, 277-392, 294.

⁶² Sefer-Ahunbay, *Eminönü'nün Haliç Kıyı Bölgesindeki Vakıf Kültür Mirası*, 97.

⁶³ Kütükoğlu, "1869'da faal İstanbul Medreseleri", 345; Sefer-Ahunbay, *Eminönü'nün Haliç Kıyı Bölgesindeki Vakıf Kültür Mirası*, 98.

na njenoj zgradi.⁶⁴ Iz jednog obračunskog deftera spomenutog vakufa iz nepoznate godine, saznajemo da su prihodi vakufa, koji su sticani iznajmljivanjem 39 kuća, jedne njive i 5 bašči, iznosili 3186 akči mjesečno. To je na godišnjem nivou dostizalo iznos od 38.232 akče, kako je zabilježeno u istom defteru, a prihodi su korišteni za održavanje rada medrese.⁶⁵ Od toga, za plaće i tekuće troškove izdvajano je: dnevnicu muderrisa mevlana Hamza-efendije iznosila je 58 akči; nazira, uvaženog babussaade age, 5 akči; mutevelije, Abdurrahman-efendije, 20 akči; pisara, Mustafa-halife, 5 akči; džabije, Mustafa-efendije, 8 akči; hadži Ibrahimu za dovođenje vode u česmu u blizini spomenute medrese, 2 akče; Ibrahimu i Muhammedu, za dovođenje vode u česmu “Yedi Kule”, 1 akča; hadži Ismailu, za donošenje vode s planine; Mustafa-halifi, turbedaru po odredbi vakifa, 1 akča; Muhammedu Muhammedovom, bibliotekaru (*hafiz-i kutub*), 2 akče, Ibrahimu Muhammedovom, vanrednom povjereniku (*mu'temed*) 3 akče. Osim toga, iz spomenutog iznosa podmirivani su i ostali troškovi: čišćenje i održavanje medrese 180; tekući troškovi 1000; uobičajeni troškovi vezani za proces školovanja 500; troškovi nužnih popravki na česmama i medresi u više navrata 1200.⁶⁶

U blizini džamije Hadži Evhad u kvartu Yedikule u Istanbulu, još uvijek postoji jedna česma iz čijeg natpisa se može zaključiti da spada među objekte vakufa Kajiš Mustafa-age. Na ukrasnoj ploči, na polukrugu u obliku zalazećeg sunca, na sredini je napisano “*Maşallah*”. Ispod se nalazi sljedeći natpis: “*Sahib-ül hayrat vel-hasenat Babüssaade Ağası sâbik merhum Kayış Mustafa Ağa, 1228.*” (Vakif, bivši babussaade aga, dobrotvor rahmetli Kajiš Mustafa-aga, godina 1228.). Budući da 1228. godina po Hidži odgovara 1813. godini, sigurno se radi o datumu kada je česma posljednji put popravljena iz sredstava njegovog vakufa. Česma ima veliko korito, s jedne strane od tesanog kamena, a sa ostale tri strane ozidano ciglom. Kako se žbuka koja je prekrivala unutrašnjost s vremenom istrošila, ukazala se unutarnja konstrukcija te se može vidjeti da se i unutarnji pojas korita sastoji od ukrug zidanih cigli. Na niši se nalazi

⁶⁴ Uspjeli smo evidentirati sljedeće signature: BOA, TSMA. d. 7467; BOA, TSMA. d. 3678/2 (iz 1699/1700. godine); BOA, TSMA. e. 828/29 (original: TSMA 7420/30-iz marta 1840, sa potpisom mutevelije Mehmeda); BOA, A. AMD. 43/94 (iz aprila 1853); BOA, A. MKTNZD. 73/50 (iz februara 1853); BOA, BEO 1737/130211 (iz oktobra 1901).

⁶⁵ Spomenuti defter nosi naziv: *Defter-i akârât-i medrese-i merhum Kayış Mustafa ağa, ağa-i Bab-i ssa'âde sâbik der mahalle-i Karaki der Istanbul*, BOA, TSMA. d. 7467.

⁶⁶ Ibid.

ukrasna ploča od mermera. Korito je sada slomljeno, česma izvaljena, a voda više ne teče.⁶⁷ Postoji i pretpostavka da je česmu prvobitno sagrađeno sam Hadži Evhad, a da je ona kasnije samo popravljena iz sredstava vakufa Kajiš Mustafa-age.⁶⁸ U ranije spomenutom obračunskom defteru, kako smo vidjeli, spominje se i česma uz medresu⁶⁹ te česma pod nazivom “Yedi Kule”. Budući da se i džamija Hadži Evhad⁷⁰, nalazila u blizini Yedikule⁷¹ postoji mogućnost da se radi upravo o gore navedenoj česmi, koja je već tada mogla biti izgrađena sredstvima vakufa Kajiš Mustafa-age ili samo popravljana i održavana iz sredstava istog vakufa. U blizini spomenute džamije također se nalazio i jedan vrt koji je pripadao vakufu Kajiš Mustafa-age. Vrt je spomenute godine uživao izvjesni Ismail-aga i njegova supruga Aiša-hatun, za što su plaćali vakufu 167 akči mjesečno. Ti prihodi su, zajedno sa prihodima od izdavanja ostalih nekretnina, korišteni za održavanje medrese. Spomenuti vakuf posjedovao je još dva vrta u blizini Yedikule. Jedan je uživala Fatima-hatun, kći Mustafa-paše koja je plaćala 167 akči, a drugi Osman-aga koji je spomenutom vakufu plaćao 100 akči mjesečno. Budući da su u godini nastanka ovog deftera, rashodi uveliko premašili prihode, stigla je sultanova odluka da se u narednom periodu iz vakufskih sredstava neće vršiti nikakvi značajniji zahvati na medresi, vodovodu i česmama.⁷²

⁶⁷ http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=36474&sessionid=5b489b469aabb pristupljeno: 19.06.2018.

⁶⁸ Mustafa Özdamar, “Namazgâhlar”, *Vakıflar Dergisi*, XX, Ankara, 1988, 221-248, 226.

⁶⁹ Tarih o izgradnji česme uz medresu babussaade age Mustafa-age (Çeşme-i medrese-i bâbüssa'âde Mustafa Ağa) iz 1590/91. godine, čiji je autor pjesnik Fedâyî, zabilježen je u: Hafiz Hüseyin Ayyansarâyî, *Mecmuâ-i Tevârih*, haz. Fahri Derin, Vahid Çabuk, Edebiyat Fakültesi Basımevi, Istanbul, 1985, 282.

⁷⁰ Džamija Hadži Evhad nalazi se u kvartu Yedikule u Istanbulu. Sagrađena je 1585. godine i jedno je od posljednjih djela arhitekta Mimara Sinana. Prvobitno se džamijski kompleks sastojao od džamije, tekije i česmi. Semavi Eyice, “Haci Evhad Camii: İstanbul Yedikule’de XVI. yüzyıla ait cami”, TDV *İslam Ansiklopedisi*, cilt: 14, 1996, 472-474.

⁷¹ Kvart Yedikule u Istanbulu dobio je naziv po istoimenoj tvrđavi, koja je sagrađena u vrijeme sultana Mehmeda II Fatih kao državna riznica. Kasnije je služila i kao zatvor. više u: H. Burcu Özgüven, “Early Modern Military Architecture in the Ottoman Empire”, *Nexus Network Journal*, vol. 16, issue 3, 2014, 737-749.

⁷² BOA, TSMA. d. 7467.

OSTALE NAMJENE

Vakif Kajiš Mustafa-aga svojom vakufnamom predvidio je izdvajanje sredstava i za brojne druge namjene. Po dvije akče dnevno namijenio je za trideset mladića, dvorskih paževa (*içoğlan*) od čega petnaest bal-tadžija (*baltacılar*) koji stanuju u Novom dvoru, te za drugih petnaest koji stanuju u Ibrahim-pašinom saraju na Atmejdanu. Oni su bili dužni da se okupe jedanput dnevno i prouče jedan džuz iz Kur'ana pred dušu spomenutog vakifa te da nakon hatme prouče dovu. Jedna akča dnevno sljedovala je onome ko vodi evidenciju o spomenutim aktivnostima. Određene iznose vakif je ostavio i nekim drugim službenicima Dvora.⁷³ Osim toga, jednom u dvije godine, iz vakufskih prihoda trebalo je izdvojiti 8000 akči kako bi jedan čovjek pozitivnih moralnih osobina, koji poznaje obrede Hadždža, obavio Hadždž i sevabe poklonio duši vakifa. Za muteveliju vakufa vakif je odredio svoga oslobođenog roba po imenu Ali sin Abdullahov, a nakon njegove smrti odredio je da se za muteveliju biraju sposobni i pošteni ljudi, koji će svojim aktivnostima unaprijediti poslovanje vakufa, uz dnevnicu od 20 akči. Za finansijsko poslovanje vakufa bio je određen pisar koji je trebao da dobro poznaje račun i zakone, uz dnevnicu od 5 akči. Nadzor nad radom vakufa trebala su obavljati dvojica džabija uz dnevnicu od po pet akči svakome, dok je nazir vakufa trebao biti aktuelni babussaade aga, uz dnevnicu od deset akči.⁷⁴ Vakif je odredio i da se dvojici majstora za popravku i održavanje dva javna puta, jednog ispred njegove kuće u Mahali Karakedi⁷⁵ u blizini Nöbethane⁷⁶ u spomenutoj Prijestonici, te jednog u kasabi Karamürsel, dnevno daju dvije akče. Prihodi dućana na Uskudaru trebali su se trošiti na održavanje mosta koji je podigao i puta pored njega.⁷⁷ Na kraju vakufname su navedena i imena svjedoka iz čega se vidi da se uglavnom radi o službenicima osmanskog dvora u Istanbulu.⁷⁸ Vakufnamom je Mustafa-aga odredio i da se u njegovo turbe, koje je dao sagraditi još za života u kvartu Ejjubu Ensarija, postavi turbedar i da mu se daje dnevnicu u iznosu od dvije akče. Kako smo već ranije zaključili, on je umro u periodu između januara

⁷³ BOA, TSMA. d. 6965, 15a-15b.

⁷⁴ BOA, TSMA. d. 6965, 18a-18b i 20a-22a.

⁷⁵ I ovdje je, kao i u ranijoj verziji vakufname, napisano Karakedi umjesto Karaki.

⁷⁶ I danas postoji ulica Nöbethane u Istanbulu.

⁷⁷ BOA, TSMA. d. 6965, 16a-17b.

⁷⁸ BOA, TSMA. d. 6965, 27a-27b. Među njima Osman-aga, glavni rizničar u Enderunu; Muhammed-aga, dvorski ekonom; Mevlana Ismail-čelebi sin Ibrahimov, poznat kao Dede; Mustafa-aga, mutevelija i td.

1604. i decembra 1606. godine. Njegovo turbe sa mermernim stubovima nalazilo se na mezarju Ejup, ali više ne postoji.⁷⁹

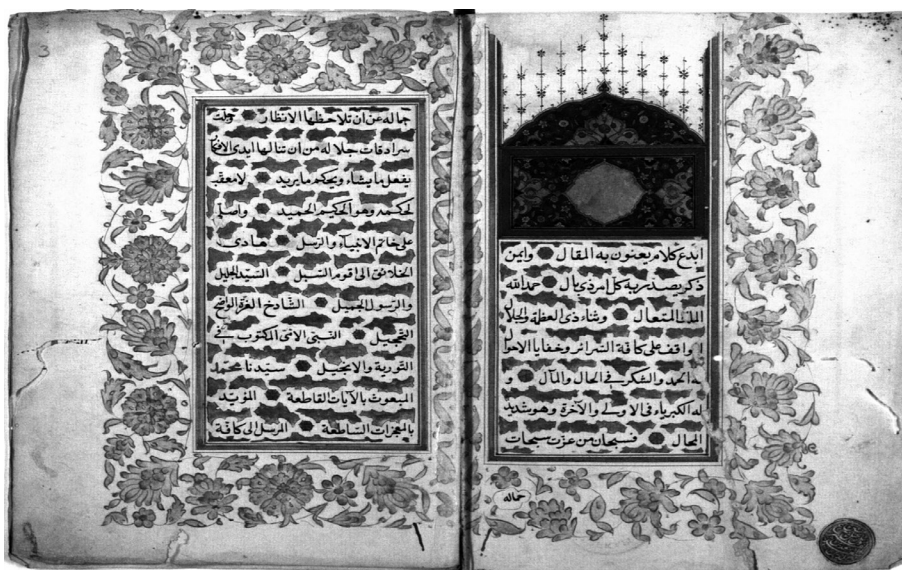
THE FOUNDER OF THE KIZLARAGA MOSQUE IN LJUBINJE,
KAJIŠ MUSTAFA-AGHA SON OF MAHMUD, *KAPUAGHA* AT
THE OTTOMAN COURT IN ISTANBUL, AND HIS WAQF

Summary

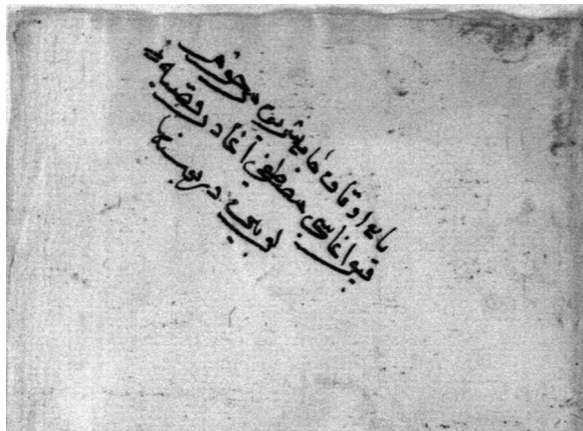
In the collective memory of the local people, the founder of the Kizlaraga mosque in the town of Ljubinje remained recorded as originating from the surroundings of Ljubinje. Based on the writings of Evliya Çelebi, it was assumed that the founder was Hajj Mustafa-agma, the *kizlaragha* of sultan Osman II (1618-1622). However, while investigating his life and work, no archive documents were found to confirm this. In addition, the mentioned Mustafa-agma could not have originated from Ljubinje since he was a black court eunuch, originally from Africa. This paper presents unambiguous indicators of the real founder of the mentioned mosque. It was Kajiš Mustafa-agma, *babussaade* agha or *kapuagha* at the court of Sultan Mehmed III (1595-1603). Namely, based on his waqfiyye, which specifies the provisions of the mentioned benefactor related to his mosque and *maktab* in the town of Ljubinje, and some other documents related to his vakuf, the paper provides data on the fact that the benefactor, in addition, left the funds for the construction of a Madrasah (*Dar al hadis*) in Istanbul, and for some other purposes also.

Key words: Ottoman Empire, Bosnia and Hercegovina, Istanbul, Ljubinje, Kizlaraga's mosque, waqf, waqfiyya, kapuağa Mustafa Agha

⁷⁹ Mehmet Nermi Haskan, "Eyup Türbeleri", *Eyup Tarihi*, vol. 1-2, Istanbul, 1993, 147-299, 181. U ovoj publikaciji se pretpostavlja da je umro 1613. godine, dok Hasandedić zaključuje da je umro 1623, vjerovatno smatrajući da je on identičan sa Hadži Mustafa-agom, crnim kizlaragom koji je umro te godine. Hivzija Hasandedić, *Muslimanska baština u Istočnoj Hercegovini*, Sarajevo, 1990, 110.



Ilustracija br. 1: Prve stranice vakufname kapuage Kajiš Mustafa-age iz 1606. (Istanbul, BOA, TSMA, d. 6965.)



Ilustracija br. 2: Dio stranice obračunskog deftera u kojoj je naznačeno da “pripada vakufu časne džamije umrlog kapuage Mustafa-age u kasabi Ljubinje u Bosni” (Istanbul, BOA, TSMA, d. 3678/1)



Ilustracija br. 3: Prve stranice vakufname Mustafaga-age sina Mahmudovog, upisane u sudžil istanbulskog kadije u septembru 1594. godine. [Istanbul Kadi Sicilleri, 12. cilt, “Rumeli Sadâreti Mahkemesi (21 Numaralı Sicil, H. 1002-1003/ M. 1594-1595)”, ed. Coşkun Yılmaz, ISAM, İstanbul, 2011, 335, 56b-57a]

IZVORI

a) Neobjavljeni

Istanbul:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A. AMD. 43/94

BOA, A. MKT.NZD. 73/50

BOA, *BEO* 1737/130211

BOA, TSMA. d. 3678/1

BOA, TSMA. d. 3678/2

BOA, TSMA. d. 6965

BOA, TSMA. d. 7467

BOA, TSMA. e. 828/29

b) Objavljeni

Bosna-Hersek Vakfiyeleri, vol. 1-5, editörler: Mevlüt Çam, Rahman Ademi, Ankara, 2016.

Istanbul Kadi Sicilleri, 12. cilt, "Rumeli Sadâreti Mahkemesi (21 Numaralı Sicil, H. 1002-1003)", ed. Coşkun Yılmaz, ISAM, Istanbul, 2011, 225, hukum 245 (faksimili vakufname na stranicama 333-335).

Istanbul Kadi Sicilleri, 24. cilt, "Eyüb Mahkemesi (19 Numaralı Sicil, H. 1028-1030/M.1619-1620)", ed. Coşkun Yılmaz, ISAM, Istanbul, 2011, 177, hukum 169.

Osmanlı arşivinde şeyhülislam fetvaları, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No. 139, Istanbul, 2015.

Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine (sveska II), dešifrirao i sa osmansko-turskog jezika preveo i naučno obradio Ahmed S. Aličić, Dobra knjiga, Sarajevo, 2014. (Original: Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Mudurlugu, *Kuyud-i Kadime*, no. 7 i 8)

Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke republike 1701. godine, prijevod tapu tahrir deftera na bosanski jezik sa uvodom i iscrpnim podnožnim napomenama uradila Fazileta Hafizović, Zagreb-Sarajevo, 2016. (Original: Istanbul, BOA TTD No. 861)

"Vakufnama carskog kizlarage Mustafe, sina Mehmed-begova, iz 1595", preveo Salih Trako u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine iz XV i XVI vijek*, Orijentalni Institut, Sarajevo, 1985, 247-259.

- Evlija Čelebi, *Putopis: Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo Hazim Šabanović, Sarajevo, 1979.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, VI, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul, 2002.
- Selaniki, Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki*, vol. 1, ed. Mehmet İpsirli, İstanbul, 1989.
- Süreyya, Mehmed, *Sicilli Osmani*, vol. 4, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 30, İstanbul, 1996.

LITERATURA

- Altındağ, Ülkü, “Dârüssaâde” u: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV, 1994, c. 9, s. 1-3
- Ayvansarâyî, Hafız Hüseyin, *Mecmuâ-i Tevârih*, haz. Fahri Derin, Vahid Çabuk, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1985.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, “Yugoslavya'da Turk Abideleri ve Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi* 3, 1956, 150-224.
- Bilge, Mustafa Lütfi, “Sultan Ahmed Cami ve Külliyesi: Kuruluş Öncesi ve Sonrası Belgeler”, *Osmanlı İstanbulu 1*, 525-557, http://osmanliistanbulu.org/tr/images/osmanliistanbulu-1/29_mustafa-bilge.pdf
- Börekçi, Günhan, *Factions and Favorites at the Court of Sultan Ahmed I (r. 1603-17) and his immediate predecessors*, PhD dissertation, The Ohio State University, 2010.
- Dikici, Ayşe Ezgi, “The Making of Ottoman Court Eunuchs: Origins, Recruitment Paths, Family Ties and ‘Domestic Production’”, *Archivum Ottomanicum* 30 (2013), 105-136.
- , *Obscure Roots, Solid Foundations: A Comparative Study on the Architectural Patronage of Ottoman Court Eunuchs*, neobjavljeni magistrski rad, Koç University, 2009.
- Eyice, Semavi, “Haci Evhad Camii: İstanbul Yedikule’de XVI. yüzyıla ait cami”, TDV *İslam Ansiklopedisi*, cilt: 14, yıl: 1996, 472-474.
- Handžić, Adem, “O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću, Uloga države i vakufa”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 25/1975, Sarajevo, 1977, 133-169;
- Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde târihi*, 1595-1635, Cilt III, haz. Şevki Nezih Aykut, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004.
- Hasandedić, Hivzija, “Hercegovački vakufi i vakifi”, *Anali Gazi Husrevbegove biblioteke*, knj. IX-X, Sarajevo, 1983, 29-73.
- , *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, Sarajevo, 1990.

- Haskan, Mehmet Nermi, "Eyup Türbeleri", *Eyup Tarihi*, vol. 1-2, Istanbul, 1993, 147-299.
- Hathaway, Jane, *Beshir Agha, chief eunuch of the Ottoman imperial harem*, Oxford 2006.
- , "Eunuch Households in Istanbul, Medina and Cairo during the Ottoman era", *Turcica*, 41, 2009, 291-303.
- , "The Economic and Charitable Activities of the Ottoman Chief Harem Eunuch (Darussaade Agasi) in the Ottoman Provinces", In Selim Karahasanoglu and Deniz Cenk Demir, eds., *History from Below: A Tribute in Memory of Donald Quataert* (Istanbul: Istanbul Bilgi University Press, distributed by Syracuse University Press, 2016), 199-205.
- İnalcık, Halil, "Kapu Aghası", *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Volume IV: Iran-Kha. Leiden: Brill, 1978, 570-571.
- Kasumović-Gadžo, Azra, "Kasaba Novo Jajce/Varcar Vakuf i utjecaj kreditiranja kizlaraginog vakufa na njen razvoj krajem 16. i početkom 17. stoljeća", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* vol. 44 (36), Sarajevo, 2015, 27-47.
- Kasumović-Gadžo, Azra, "Sudski sporovi oko vakufa carskog kizlarage Mustafe", *Radovi* (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) vol. 4, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2016, 119-131.
- Kirimtayif, Süleyman, *Byzantine Churches in Istanbul: Their Transformation into Mosques or Masjids*, Ege Yayinlari, Istanbul, 2001.
- Korić, Elma, "Power broker at the Ottoman Palace in Istanbul: Darüssaade ağası Hacı Mustafa Ağa", *Osmanlı İstanbulu V*, ed. Feridun M. Emecen et al., Istanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, Istanbul, 2018, 811-834.
- Kreševljaković, Hamdija, *Banje u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1952.
- Kunt, Metin I., "Ottoman White Eunuchs as Palace Officials and Statesmen (1450-1600)", in: *Mediterranean Slavery Revisited (500-1800)*, ed. by Juliane Schiel, Stefan Hanß, Chronos Verlag, Zürich, 2014, 325-336.
- Kütükoğlu, Mubahat, "1869'da faal İstanbul Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, vol. 7-8, Istanbul, 1976-77, 277-392.
- Mujezinović, Mehmed, "Turski natpisi XVI vijeka u Bosni i Hercegovini", *POF* 8-9/1958-59, Sarajevo 1960, 181-191.
- Mujić, Muhamed, "Arapski epigraf iz Ravella potječe iz Ljubuškog", *POF* 22-23/1972-73, Sarajevo 1976, 191-202.
- Özdamar, Mustafa, "Namazgâhlar", *Vakıflar Dergisi*, XX, Ankara, 1988, 221-248.
- Özgüven, H. Burcu, "Early Modern Military Architecture in the Ottoman Empire", *Nexus Network Journal*, vol. 16, issue 3, decembar 2014, 737-749.

- Orhonlu, Cengiz, “Khâsî”, *The Encyclopaedia of Islam*, vol. IV (Iran-Kha), Brill: Leiden, 1997, 1087-1093.
- Piterberg, Gabriel, *An Ottoman Tragedy: History and Historiography at Play*, Berkeley: University of California Press, 2003.
- Sefer, Nurcan- Zeynep Ahunbay, “Eminönü’nün Haliç Kıyı Bölgesindeki Vakıf Kültür Mirası’nın 1920-2015 Arasında Geçirdiği Onarımlar ve Uğradığı Kayıplar”, *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Bölge Müdürlüğü Yay., İstanbul, 2015, 78-121.
- Sünnetçioğlu, Halil Evren, Audi Alteram Partem (*Hear the other side too*): *The meaning of the Battle of Lepanto (1571) among late sixteenth-century Ottoman historians*, neobjavljeni magistarski rad, Central European University, Budapest, 2013.
- Taşlidža, Faruk, “Uloga Redžep-paše Nevesinjsca u Bečkom ratu (1683-1699)”, *Prilozi* vol. 44, Institut za istoriju, Sarajevo, 2015, 21-33.
- Tezcan, Baki, “The question of regency in Ottoman dynasty: the case of the early reign of Ahmed I”, *Archivum Ottomanicum*, 25 (2008), 185–98.
- Trako, Salih, “Hududnama çiftluka Kizlarage Mustafa iz 1591. godine na kojem je osnovan Mrkonjić-Grad”, *Prilozi za orijentalnu filologiju* vol. XXXI/1981, Sarajevo, 1981, 179-188.
- , “Natpisi na šamadanima Kizlaragine džamije u Mrkonjić-Gradu”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* vol. VII-VIII, Sarajevo, 1982, 155-160.
- Turan, Ahmet Nezihi, “Mahremiyetin muhafızları darüssaade ağaları”, *Osmanlı Araştırmaları XIX*, İstanbul, 1999, 123-148.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK, Ankara, 1945.
- , *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, TTK, Ankara, 1965.